

Praktijkboek Militaire Ethiek

Ethiek en integriteit bij de krijgsmacht,
morele vorming, dilemmatraining

Th.A. van Baarda en D.E.M. Verweij (red.)

Tweede, herziene druk

Inhoudsopgave

Ten Geleide bij de tweede druk	13
---------------------------------------	----

Hoofdstuk 1

Militaire ethiek. Een algemene inleiding –

<i>Th.A. van Baarda en D.E.M. Verweij</i>	17
---	----

1.1	Mazen in de wet, grijze zones en het belang van militaire ethiek; doel van dit boek	17
1.2	De verschillende ‘lagen’ van militaire ethiek; verhouding tot het integriteitbeleid	19
1.3	Uitgangspunten	23
1.3.1.	De relatie tussen de overheid en de samenleving	23
1.3.2.	De verhouding die de wetenschap van militaire ethiek van de militaire organisatie	25
1.3.3.	Onderwijskundige veronderstellingen	25
1.4	Onderwijs in militaire ethiek	27
1.4.1.	Een beeld van de mens; een beeld van de krijgsman	28
1.4.2.	Opleiding en vorming	31
1.5	Morele competentie	33
1.5.1.	Het cognitieve niveau	35
1.5.2.	Het affectieve (sensitieve) niveau	36
1.5.3.	Het volutieve niveau	38
1.5.4.	Consistentie tussen morele overtuiging en morele handeling	40
1.6	Integriteit	43

Hoofdstuk 2

Leiderschap in de praktijk – C.P.M. van Egmond

2.1	Inleiding	49
2.2	Het doel: militair vermogen	50
2.3	Het doel en hoe daar te komen: formuleer, communiceer, controleer	54
2.4	De geleide	56
2.4.1	Leiders en geleiden	56
2.4.2	Wie doet wat?	58

Inhoudsopgave

2.4.3	De geleide: conclusie	59
2.5	De leider	59
2.5.1	Handen, hoofd en hart	59
2.5.2	De positie van de leider in de krijgsmacht	61
2.5.3	Conclusie	65
2.6	Verantwoordelijkheid	66
2.6.1	Betekeningen van verantwoordelijkheid	66
2.6.2	Krijgen	66
2.6.3	Dragen	67
2.6.4	Afleggen	67
2.6.5	Krijgen, dragen en afleggen en de onderlinge relatie	68
2.6.6	Fouten	69
2.6.7	Misverstanden over verantwoordelijkheid	70
2.6.8	Het afstaan van verantwoordelijkheid	70
2.7	Tenslotte	70

Hoofdstuk 3

Ethiek, commandantenverantwoordelijkheid en enkele

dilemma's bij militaire operaties – Th.A. van Baarda

		73
3.1	Inleiding	73
3.2	De beroepskeuze, ethiek en zingeving van het militaire beroep	74
3.3	Moreel correct gedrag en moreel incorrect gedrag – inleiding	78
3.3.1	Waarom mensen zich niet aan de moraal houden (zelf-afmelding; <i>moral disengagement</i>)	80
3.3.2	Verantwoordelijkheid en moreel correct gedrag	87
3.3.3	Negen stappen die een commandant kan nemen om moreel incorrect gedrag tegen te gaan	89
3.4	Moreel (in)correct gedrag, schendingen van het recht en de rol van de commandant (<i>command responsibility</i>)	97
3.5	Dilemma's bij grondoperaties – algemeen	107
3.5.1	Wat is proportioneel geweld?	107
3.5.2	Het doelbestrijdingsproces (<i>targeting</i>)	118
3.5.3	Gevechtsvoering en het vervaagde onderscheid tussen combattant en non-combattant (<i>counter insurgency</i>)	123
3.6	Slot	125

Hoofdstuk 4

Ethiek bij het Commando Zeestrijdkrachten – Th.A. van Baarda

4.1	Inleiding	129
4.2	Veiligheid op zee	130

4.3	Leiding geven en de rol van de commandant aan boord	132
4.4	Normen en waarden bij het CZSK	139
4.4.1	De periode 1993-2006: TNT-rapport en Nowak	139
4.4.2	De periode na 2006: naar nieuwe Gedragscode Defensie	144
4.4.3	Waarden en normen: nog steeds ‘zo civiel als mogelijk...?’	147
4.5	Achtergronden van het ethiekonderwijs bij de CZSK	151
4.6	Dilemma’s op zee	156
4.6.1	Inleiding	156
4.6.2	Dilemma’s onder operationele omstandigheden	158
4.6.3	Dilemma’s in vredetijd of tijdens humanitaire omstandigheden	164
4.7	Conclusie	169

Hoofdstuk 5

Ethiek bij het Commando Landstrijdkrachten: vorming tot moreel competente militairen van ‘spijkerbroek’

	tot veteraan – C.E. van den Berg en D.E.M. Verweij	171
5.1	Inleiding	171
5.2	Goed ingezet en goede inzet	172
5.3	Kenmerken en omstandigheden van KL optreden in relatie tot militaire ethiek	174
5.3.1	Kenmerken en omstandigheden	174
5.3.2	De relatie tussen de militair en militaire ethiek	181
5.4	Morele competentie	185
5.4.1	Dilemma’s tijdens inzet	188
5.4.1.1	Dilemma van botsende positieve, nastrevenswaardige waarden en plichten	189
5.4.1.2	Dilemma van alternatieven met ongewenste neveneffecten	190
5.4.1.3	Handelen in onoverzichtelijke situaties	193
5.4.1.4	Morele verleiding	193
5.4.2	Het belang van dilemmatraining	196
5.5	Conclusie	197

Hoofdstuk 6

Ethiek en dilemma’s bij het Commando Luchtstrijdkrachten – Th.A. van Baarda en P.J.M. van der Heijden

6.1	Inleiding	199
-----	-----------	-----

6.2	De (voormalige) gedragscode KLu en de huidige algemene gedragscode	200
6.2.1	De introductie van de voormalige gedragscode KLu	200
6.2.2	Determinanten van een cultuur	201
6.3	Opleiding en training	205
6.3.1	Morele competentie	207
6.3.2	Het Ethisch Bewustwordingsmodel	208
6.4	Militaire ethiek	209
6.4.1	De ontwikkeling van het <i>ius in bello</i> voor de strijd in de lucht	210
6.4.2	Het proportionaliteitsbeginsel: lastig en ongrijpbaar	213
6.4.3	Het vermijden van civiele slachtoffers	215
6.4.4	Proportionaliteit en het Europese Hof voor de Rechten van de Mens	219
6.4.5	De vervaging tussen civiel en militair	222
6.5	Conclusies en aanbevelingen	224

Hoofdstuk 7

	‘Zonder vrees en zonder blaam’: morele dilemma’s binnen de Koninklijke Marechaussee – J.L. Hovens en J.J. Baten	227
	Inleiding	227
7.1	De aard en positie van de Koninklijke Marechaussee	228
7.2	Het ontstaan van de gedragscode voor de Koninklijke Marechaussee	229
7.3	Waardeoriëntaties en gedragscode	232
7.4	Beschouwing	233
7.5	Uitgangspunten, visie en doelstelling: <i>“Handhaven waar nodig, beschermen en stimuleren waar nodig.”</i>	234
7.6	De Marechausseepraktijk	235
7.7	Morele dilemma’s uit de praktijk	238
7.7.1	De militaire context	239
7.7.2	De civiele context	241
7.7.3	De beroepsethiek van de Koninklijke Marechaussee houdt niet op bij einde dienst	243
7.8	P&O, opleidingen en leiderschap	244
7.8.1	P&O	244
7.8.2	Leiderschap	245
7.8.3	Opleidingen	245
7.8.4	BPV (BeroepsPraktijkVorming)	245
7.9	Tot slot	246

Hoofdstuk 8**Morele dilemma's in de militaire gezondheidszorg –**

<i>A.J. van Leusden en M.J.J. Hoejenbos</i>	249
8.1 Inleiding	249
8.2 De positie van de militair geneeskundige hulpverlener	251
8.2.1 Juridisch referentiekader	251
8.2.2 Uitzonderingen	252
8.2.3 Officierseed en Artseneed	253
8.2.4 De relatie met de patiënt	254
8.2.5 De rol van de commandant	256
8.3 De zorg onder operationele omstandigheden	258
8.3.1 De kwaliteit van zorg	258
8.3.2 Triage	259
8.3.3 Militaire noodhulp en humanitaire hulpverlening	263
8.3.4 Geneeskundige humanitaire hulp en geneeskundige noodhulp	264
8.3.5 Non Gouvernementele Organisaties (NGO's)	265
8.3.6 Individuele geneeskundige noodhulp	265
8.3.7 IJzeren voorraad	271
8.3.8 Onpartijdigheid	272
8.3.9 Gevangenen	273
8.4 Hantering van ethische dilemma's in de militaire gezondheidszorg	274
8.4.1 Risicocommunicatie	275
8.4.2 Professionaliteit	276
8.4.3 Verantwoording (<i>accountability</i>)	277
8.5 Samenvatting en aanbevelingen	278

Hoofdstuk 9**Op het slappe koord? Ethiek en belangentegenstellingen
bij de psychologische ondersteuning tijdens uitzendingen –**

<i>J.M. Ambaum en L. Horstman</i>	285
9.1 Inleiding	285
9.2 De psychologische ondersteuning bij uitzendingen	288
9.2.1 Psychologische ondersteuning bij de voorbereiding op het operationeel optreden	288
9.2.2 Preventieve taken in de voorbereidingsfase	288
9.2.3 Voorlichting aan het thuisfront	289
9.3 Psychologische ondersteuning tijdens het operationeel optreden	289

9.4	Adaptatie	290
9.5	Psychologische ondersteuning na het operationeel optreden	290
	9.5.1 Vragenlijst nazorg krijgsmacht	291
9.6	Beroepsethische kaders van de militair psycholoog	292
9.7	Beroepsethisch handelen in de praktijk	294
	9.7.1 Botsende belangen	294
	9.7.2 Behandelen of iets anders?	296
	9.7.3 Vertrouwelijkheid, meer of minder	299
	9.7.4 Strafbare feiten versus geheimhouding	302
9.8	Wie controleert het ethisch handelen van de psycholoog?	305
9.9	Conclusie	306

Hoofdstuk 10

	Morele dilemma's van bedrijfsmaatschappelijk werkers bij de Maatschappelijke Dienst Defensie – M. Meijer	307
10.1	Inleiding en vraagstelling	307
10.2	Primaire processen in bedrijfsmaatschappelijk werk bij Defensie	308
10.3	De beroepscode voor maatschappelijk werk	309
10.4	Gedragcodes bij het Ministerie van Defensie	310
10.5	De praktijk van maatschappelijk werkers bij Defensie	311
10.6	Geheimhoudingsplicht en verschoningsrecht voor bedrijfsmaatschappelijk werkers	323
10.7	Conclusies en aanbevelingen	324

Hoofdstuk 11

	Defensie en het integriteitbeleid – C. Verwoerd	327
11.1	Inleiding	327
11.2	Integriteitbeleid	328
11.3	Handhaving	329
11.4	De Commissie Staal	330
11.5	De praktijk van de integriteit bij het Ministerie van Defensie	333
11.6	De Centrale Organisatie Integriteit Defensie (COID)	335
11.7	Samenvatting	335

Hoofdstuk 12

	Socrates in de krijgsmacht: de rol van het Socratische gesprek in militaire opleidingen – D.E.M. Verweij en M.J. Becker	337
12.1	Inleiding	337
12.2	In gesprek met Socrates	337

12.3	De noodzaak zelf te leren denken	339
12.4	De verhouding tussen het Socratisch gesprek en moraliteit	343
	12.4.1 Het fundamentele karakter	343
	12.4.2 Het persoonlijk karakter	344
	12.4.3 Het 'open eind' karakter	345
	12.4.4 Het situationele karakter	346
12.5	Relativisme	346
12.6	Het Socratische gesprek: het zandlopermodel	348
12.7	Het zandloper model in de praktijk	348
12.8	Evaluatie: diversiteit in krijgsmachtonderdelen	352

Hoofdstuk 13

Morele oordeelsvorming met een dynamisch model –

	<i>Th.A. van Baarda</i>	355
13.1	Inleiding	355
13.2	Morele vorming en het kunnen oordelen en kiezen	357
13.3	Het proces van oordeelsvorming	360
	13.3.1 De 'kenweg' en de 'keuzeweg'	360
	13.3.2 Het stromingsmodel	362
	13.3.3 Morele aspecten in het stromingsmodel	366
	13.3.4 De plaats van morele aspecten in het stromingsmodel	368
	13.3.5 Veld (b): feiten	369
	13.3.6 Veld (c): gedachten	369
	13.3.7 Veld (d): doelen	371
	13.3.8 Veld (e): middelen	373
	13.3.9 Veld (a): keuzemoment en kiezer	376

Hoofdstuk 14

Uitwerking voor docenten: morele oordeelsvorming met een dynamisch model – *Th.A. van Baarda*

	<i>Th.A. van Baarda</i>	379
14.1	Inleiding	379
14.2	Hoe zet ik een cursus op aan de hand van het stromingsmodel?	381
	14.2.1 Algemeen	381
	14.2.2 Opwarmers	382
	14.2.3 Introductie van het stromingsmodel door de docent	386
	14.2.4 Eerste oefening: de statische vier velden oefening	387
	14.2.5 Tussenstand	390
	14.2.6 Verdere introductie door de docent	393
	14.2.7 De dynamische vier velden oefening	393
14.3	Een dilemma uitgewerkt	395

14.3.1	De casus	395
14.3.2	Het stromingsmodel toegepast	399
14.4	Zes gesprekstypen uit het stromingsmodel en verdere oefeningen	409
14.5	Oogmerken bij de introductie van het stromingsmodel	414

Hoofdstuk 15

Een aantal oefendilemma's – S.H. Springer		419
15.1	Inleiding	419
15.2	Het dilemma van de pelotonscommandant	419
15.3	De geblokkeerde brug	420
15.4	Zich verzettende Irakese wapensmokkelaars	421
15.5	De fanatieke kapitein	423
15.6	De sergeant met huwelijksproblemen	424
15.7	De uitzending naar Afrika	425
15.8	Groeten uit Afrika	427
15.9	De slag bij Sweet Lake City	428
15.10	Het bedreigde voedselkonvooi	429

Bijlagen

Bijlage 1	Verschillende ethische benaderingen	431
Bijlage 2	Het dilemma van Admiraal Woodward vergeleken	464
Bijlage 3	De Gedragscode Defensie (2007)	471
Bijlage 4	De gedragscodes van Defensie en van de krijgsmachtdelen (1994–2007)	474
Bijlage 5	Beroepscode voor de maatschappelijk werker	479
Bijlage 6	Gedragscode voor vredessoldaten van de Verenigde Naties (1997)	483
Bijlage 7	Gedragscode van de VN missie in de Democratische Republiek Congo inzake seksueel misbruik (2003)	486
Bijlage 8	Code van de Landmacht VS	487

Literatuurlijst	488
------------------------	-----

Cumulatief trefwoordenregister voor het basisboek en het praktijkboek Militaire Ethiek	507
---	-----

Over de auteurs	518
------------------------	-----

Hoofdstuk 1

Militaire ethiek – een algemene inleiding

Ted van Baarda en Desirée Verweij

Dit hoofdstuk verzorgt een kennismaking in de militaire ethiek. Militaire ethiek is een vorm van toegepast ethiek. In de paragrafen 1 en 2 zullen wij de belangrijkste kenmerken hiervan bespreken. In paragraaf 3 gaan we vervolgens in op enkele vooronderstellingen die een rol spelen bij het onderwijs in militaire ethiek. Aansluitend gaan we in de paragrafen 4 en 5 in op de thema's morele vorming en morele competentie. Tenslotte zullen we in paragraaf 6 deze twee thema's in verband brengen met integriteit.

1.1 Mazen in de wet, grijze zones en het belang van militaire ethiek; doel van dit boek

Waarom bestaat er geen militaire doctrine over militaire ethiek? De vraag wordt regelmatig gesteld tijdens informele gesprekken. Zo'n doctrine zou kunnen worden opgesteld naar analogie van bestaande doctrines over de inzet van de artillerie of gevechtskracht ter zee. Een helder overzicht van de relevante morele beginselen, ambtsinstructies en voorkeursoplossingen zou, zo luidt het betoog vervolgens, behulpzaam kunnen zijn met het nemen van moeilijke beslissingen onder omstandigheden die vaak onduidelijk of zelfs chaotisch zijn. Bovendien is het zo dat militair juristen regelmatig betrokken zijn bij het opstellen van regels. Het militair straf- en tuchtrecht bevorderen tezamen met de commandolijn de militaire discipline, terwijl de SOP's en de RoE's in combinatie met het international humanitaire recht richtlijnen verstrekken over hoe te handelen. Waarom zou je niet hetzelfde kunnen doen met ethiek?

Hoewel wij enerzijds niet het belang en de praktische betekenis van doctrines, wetten en regels ter discussie willen stellen, kan anderzijds eraan worden herinnerd dat het onmogelijk is om alle mogelijke scenario's die in de toekomst zullen gaan plaatsvinden te voorzien. Het is dus onmogelijk en wellicht zelfs onwenselijk om bindende richtlijnen uit te vaardigen voor elke situatie. Natuurlijk behoren duidelijke schendingen van de wet zoals omkoping, diefstal, corruptie, enzovoorts ondubbelzinnig te worden aangepakt. Twijfels en aarzelingen kunnen daarentegen ontstaan wanneer de wet onvoldoende duidelijk is, tegenstrijdig of verouderd. In dergelijke twijfelgevallen is moreel verantwoord gedrag gewenst. Deze twijfelgevallen zijn

immers de momenten waarop indringende morele vragen en dilemma's aan de oppervlakte komen. Karssing (2000: 2) citeert uit de gedragscode van een grote multinational: Daarin wordt onderschreven dat het heel moeilijk is om een setje van regels te maken voor een breed scala van activiteiten: "Het is ook onwenselijk, omdat het de verantwoordelijkheid bij individuen zou wegnemen om zèlf te denken. Het zou mensen bovendien uitnodigen om mazen in de regelgeving op te zoeken, of uitzonderingen op de regels te vinden. (...) Een betere benadering is om een aantal aanknopingspunten aan te bieden die behulpzaam zijn bij het onderzoeken van 'grijze zones'. Deze vragen zijn er op gericht het personeel een onderscheid te laten maken tussen die gedragingen die aanvaardbaar zijn en gedragingen die dat niet zijn. *Vragen stellen in plaats van regels uitwerken*, leidt tot een arbeidsklimaat waarin mensen bereid zijn toe te geven dat er over sommige situaties verschillend gedacht kan worden" (onze vertaling – red.).

In de vakpers worden drie aspecten benoemd die een grote rol spelen bij de vraag of personeel in een organisatie een moreel verantwoorde beslissing neemt:

- 1) Kenmerken van de persoon die de beslissing neemt. Is de betrokkene gevoelig voor morele vraagstukken en beschikt hij over de morele competentie om vast te stellen welke beslissing het meest passend is?
- 2) De verhouding tussen de betrokkene en het morele vraagstuk waar hij mee geconfronteerd wordt. Ervaart hij of zij het morele vraagstuk als intens? Voelt hij of zij zich aangesproken door het vraagstuk; anders gezegd hij behoort zich er verantwoordelijk voor te voelen? Of heeft hij of zij de indruk dat het gaat om een abstract probleem, of een 'ver-van-mijn-bed-show'?
- 3) Contextuele en organisatorische aspecten, die van invloed zijn op, enerzijds, betrokkene, en anderzijds de verhouding tussen hem en het morele vraagstuk. Deze aspecten betreffen (a) de kwaliteit van leidinggeven, (b) de vertrouwdeheid met waarden & normen (gedragscode) van de organisatie, en (c) de organisatiestructuur, inclusief de arbeidsdeling, informatiestromen, geldstromen, enzovoorts (Jones: 1991; Lovell: 2002; Rest: 1986).

Kort samengevat kunnen morele dilemma's worden omschreven als een botsing van twee of meer morele waarden in een concrete situatie, waarbij het onmogelijk is ze beide te respecteren. Er zal er één moeten worden geschonden terwille van de ander. Er moet dus worden vastgesteld waarom in een concreet geval de ene waarde de prioriteit heeft boven de andere. Zoals in verschillende hoofdstukken van dit boek aan de orde zal komen, hangt er op zo'n moment veel af van de persoon die de beslissing neemt, van zijn morele competentie, zijn integriteit en moed om een lastige beslissing in daden om te zetten. De praktijk laat zien dat morele dilemma's

Deze vijf 'lagen' passen niet altijd netjes in elkaar, zoals de stukjes van een legpuzzel. Ze kunnen elkaar overlappen, elkaar versterken of op gespannen voet met elkaar staan. De privé ethiek omvat ten dele waarden die minder relevant zijn voor de krijgsmacht, zoals bijvoorbeeld de vraag hoe ouders hun kinderen willen opvoeden. Laag (1) is dan duidelijk te onderscheiden van laag (4). Echter, de lagen (1) en (4) kunnen op gespannen voet met elkaar komen op het moment dat een militair op missie naar het buitenland moet, waardoor de normale ouder-kind relatie tijdelijk onderbroken wordt. *Mutatis mutandis* kan van de lagen (2) en (4) worden gezegd dat het niet vanzelf spreekt dat ze in elkaars verlengde liggen. Als dat wél het geval zou zijn, dan zou de kans groot zijn dat de militaire organisatie zijn eigen waarden eenzijdig kan opleggen aan haar personeel, terwijl het de eigen morele verantwoordelijkheid van het eigen personeel negeert. De krijgsgeschiedenis laat zien dat het essentieel is dat een lid van de krijgsmacht zijn eigen morele verantwoordelijkheid en morele competentie behoudt,

De verschillende 'lagen' van ethiek sluiten niet altijd netjes op elkaar aan. Zij kunnen van elkaar verschillen, ze kunnen overlappen, elkaar versterken of op gespannen voet met elkaar staan. De privé ethiek is dominant voor de thuis situatie. De organisatie ethiek kan echter vergen dat een militair op uitzending moet gaan. Daardoor wordt een normale ouder-kind relatie verstoord. Met andere woorden, er kan een spanningsveld ontstaan tussen je verantwoordelijkheden als ouder en je verantwoordelijkheden als militair. Op de verschillende 'lagen' wordt in hoofdstuk 5, paragraaf 3.2 nader ingegaan. Overigens illustreert deze foto, net zoals de foto op de kaft, het probleem dat kinderen regelmatig het indirecte slachtoffer kunnen worden van de strijd. Foto (± 1987): een dreumes klampt zich aan de benen van zijn moeder tijdens een oefening voor vrouwelijke soldaten in Birma, Zuid-Oost Azië. © Christophe Loviny/Corbis